

«МАНАС» ЭПОСУНДА КЫТАЙ СӨЗДӨРҮНҮН КОЛДОНУЛУШУ

Макалa «Манас» эпосунда колдонулган кытай сөздөрүнө арналган. Мында кытай сөздөрүнүн кыргыз тилине кирүү мезгили боюнча ар турдүү көз караштар, алардын эпосто колдонулуш даражасы жөнүндө сөз болот да, соңунда статистикалык маалыматтардын негизинде алынган жыйынтыктар берилет.

«Манас» эпосу - кыргыз элинин кылымдардан кылымдарга сакталган улуу мурасы, кыргыз адабиятынын, маданиятынын сыймыгы. Анткени эпопеяга теңдеш чыгарма элибизде гана эмес, дүйнөлүк фольклордо жана адабиятта да жок. Ушундай көлөмдүү эпостун жаралыш тарыхы миндеген жылдар мурунку тереңде жатат.

Эпостун жаралыш доору туурасында окумуштуулардын бир беткей пикирлери жок. Биздин милдет изилдөөнү аталган маселе боюнча эмес, эпостун тил жаатында жүргүзүү болуп эсептелет.

«Манас» эпосу – өзүнүн ээси сыяктуу эң байыркы, миндеген жылдарды басып өткөн кыргыз тилинин эң бай үлгүсү. Кылымдардан кылымга урпактарга оозеки түрдө өткөн эпостун мазмуну айтуучулар тарабынан улам кеңейтилип, болуп жаткан тарыхый окуялар камтылган эпизоддор кошулуп турушу сыяктуу эле мезгил өткөн сайын тили да байып отурган. Бул, албетте, кыргыздын төл сөздөрүнүн жана сырттан кирген сөздөрдүн эсебинен жүргөн. Кыргыз эли өзүнүн басып өткөн тарыхында ар кандай элдер менен саясий, экономикалык, маданий байланышта болуп келген жана ошонун натыйжасында алардын тилдеринен ар түрдүү тематикадагы сөздөр келип кирген. Бул процесс оозеки адабияттан, анын ичинде «Манастан» көрүнөт.

«Манастын» лексикасы кыргыз тилинин төл сөздөрүнүн тышкары иран, араб, монгол, кытай тилинен кирген сөздөрдөн турат. Алардын колдонулуш деңгээли «Манас» айтуучулардын варианттарында ар кандай. Биздин изилдөө ишибиз Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаевдин варианттарынын негизинде жүргүзүлүп жатат.

Макалада эпосто колдонулган кытай сөздөрү жөнүндө кеп болмокчу. Бул маселеге өтөөрдөн мурун түрк тилдерине, анын ичинде кыргыз тилине кытай тилинен кирген сөздөрдүн өздөштүрүлүш мезгилин аныктоодо окумуштуулардын пикирлерине токтоло кетели.

В.Котвич кытай тилинен түрк тилдерине өздөштүрүлгөн сөздөрдү байыркы учурлардагы түрк жана монгол урууларынын кытай эли менен тыгыз байланышта турган жана түрк көчмөндөрү батышка жылып жаткан кезде тикеден-тике кытайлардан же монголдор аркылуу кирген деп божомолдойт.

Ал эми Р.П. Супруненко «... кытай сөздөрүнүн кыргыз тилине өздөштүрүлүшү орто кылымдагы тарыхый кырдаалдарда енисейлик кыргыздар менен кытайлардын саясий, экономикалык байланыштары өркүндөп турган мезгилге туура келчүдөй», -деп эсептейт.

Биздин пикирибизче, кыргыз тилине кытай сөздөрүнүн өздөштүрүлүшү VIII кылымдарда, башкача айтканда, Енисейде кыргыз кагандыгынын түзүлгөн мезгилинде жана түрктөргө каршы Тан кытайы, Теңир–Тоодогу түргөштөр менен 709-жылы үчилтик коалиция түзүлгөн мезгилинде башталса керек.

А балким, 99-жылы кытайлардын хуннуларга кол салып, жеңилип, кытай аскер башчысы Ли-Линдин колго түшүп, хуннуларга кызмат өтөй баштаган мезгилинен башталгандыр. Хуннулардын составында кыргыздардын болгондугу бизге тарыхтан белгилүү.

Ошондой эле кытай сөздөрүнүн көпчүлүк бөлүгү, биздин пикирибизче, 916-жылдардан 1134-жылдарга чейин кара кытайлардын (кидандардын) Ляо династиясы менен кыргыздардын согуштук мамилелери убагында кирген болуу керек. 1134-жылы өзүн гурхан деген титул менен атаган Ляо династиясынын негиздөөчүсү Елүй-Даши мурунку өчүн алуу үчүн енисейлик кыргыздарга чабуул жасаган. Кыргыздар бир кылымдай согушуп, бирок баш ийип берген эмес. Кытай сөздөрүнүн көпчүлүгү жоокерчилик, бийлик структураларына байланышкан сөздөр экендиги да ушундан улам деп ойлойбуз.

Кээ бир сөздөрдүн кыргыздар мусулман динин кабыл алгандан кийин киргенин көрөбүз. Маселен, чантуу деген сөздү алалы. К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» **чантуу** кит. (в эпосе когда речь ведется от лица китайца или калмыка) «мусульманин» деп берилет, ал эми К. Карасаевдин «Камус-наамасында» **чантуу** кыт. селдечен, селде ороноучу, мусулман, «чань» - «ороо», «тоу» - «баш» деп чечмеленип берилген. Эпосто бул төмөндөгү саптар менен бекемделет:

Чантуу Манас дегенден
Жалтанган көзүң экен деп,
Каарданып капыр турады,
Казабын алып сурады.

(С. О., «Манас», IV китеп, 235-бет).

Жалпысынан алганда, кытай тилинен кирген сөздөр кыргыз эли менен кытай элинин байыркы мезгилдерден бери тарыхый, маданий, саясий, экономикалык жактан өтө тыгыз байланышта жашап келе жаткандыгын далилдөөчү тилдик факты экендиги талашсыз.

«Манас» эпосунда колдонулган сөздөр, жогоруда айтылгандай, аскердик титулдарга, чиндерге, бийлик структураларына тиешелүү сөздөр. Мисалы, **ай жаң-жуң** – **хей** – «дениз», **жуң** - «орто», **жаң** - генерал («Камус-наама»), кытайдагы жогорку чиндердин бири (КОС).

Күрмөсүнүн бети деп,
Аттын кемер чети деп
Ай жан-жуңдан озунуп,
Алманбет шилтеп өттү эми.

(С. О., «Манас», II китеп, 182-бет).

Амбал – кит. уст. Амбань (начальник округа в Синцзяне) (КОС).

Амбал – кытай жеринде бир аймактын башчысы. (Камус-наама)

Амбал, Чулу барыптыр
Аз күнү уруш салыптыр.
Алды-каткыр Манастан,
Ал дагы өлүп калыптыр.

(С. О., «Манас», II китеп, 100-бет).

Даңза, даңса – (в эпосе) родословная книга (в которую вписываются имена знаменитых лиц) (КОС).

Даңза, даңса – даньцзы (тизме, кагаз, каттоо кагазы) («Камус-наама»).

Ушул турган бээжинге,
Алты ай сурак кылат деп,
Алты жыл мурун кан Манас,
Даңзабызга катталган.

(С. К., «Манас», II китеп, 163-бет).

Манжу каны Нескара
Артык баатыр дагы бар.

Чон **данзада** каты бар,
Чөңкүрөн сындуу аты бар.

(С. К., «Манас», II китеп, 18-бет).

Бул сөз С. Каралаевдин гана вариантында учурайт.

Дуу-дуу кит. Начальник провинции, генерал-губернатор (КОС).

Дуду – аскер губернатору. «**Ду**» - чоң аймак, «**ду**» - башкаруучу. («Камус-наама»).

А. Саспаевдин сөздүгүндө **dudu** – байыркы кездеги ири аскерий мансап, аскерий губернатор.

Алты **дуу-дуу** кошчу алып,
Чабала чаап жеткени.
Кудай колду берди деп,
Кууп ажал келди деп.

(С. О., «Манас», IV китеп, 25-бет).

Жайсаң – кит. калмыцкий начальник, зайсан.

Жайсаң – калмактарда уруу башчысы. («Камус-наама»).

Кас чыкты калмак өзүнөн,
Кара учуптур көзүнөн.
Каардуу айткан кадимки,
Домабил **жайсаң** сөзүнөн.

(С. О., «Манас», I китеп, 41-бет).

Илий – кит. (в эпосе) закон (КОС).

Илий, ылый – закон, мыйзам («Камус-наама»).

Алты айчылык өнөрдү
Азыр бейлеп берүүчү,
Алты аяры дагы бар.
Атагын уккан чочуган,
Алтымыш бурку, **илийди**
Жетик билип окуган.

(С. К., «Манас», I китеп, 34-бет).

Кытай тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр башка бардык сырттан кирген сөздөр сыяктуу эле фонетикалык жактан орчун өзгөрүүгө учураган. **Жаңжуң** – кит. (в эпосе) начальник провинции, генерал-губернатор, кыт. «цзян» - командалык генерал, «цзюн» - аскер деген сөздөрүнөн алынган. («Камус-наама»).

Алтаң **жаңжуң** колунда
Азыр мунун бар экен,
Атан аттуу балбаны.

(С. К., «Манас», II китеп, 80-бет).

Зунтуң – кит. (в эпосе) – один из китайских, военных чинов. (КОС). **Зунтуң** – мамлекет башчысы, цзунтун, «цзун» - башкы, башчы, «тун»-башкаруу («Камус-наама»). Бул сөз сунтуң деген вариантта да учурайт.

Ала чолок байлаган,
Алар **сундуң** Дөрө бар.
Алты жүз үй караган,
Анжуулукка төрө бар.

(С. О., «Манас», II китеп, 101-бет)

Улук болбой улуп кал,
Сундуң болбой куруп кал.
Кемегеден эт жеген,

Кейпиң курсун ит деген.

(С. О., «Манас», III китеп, 125-бет).

Эпосто **сундун** варианты көп учурайт.

Канжа – чылым тарткыч түтүк. Кыт. «**ганыцзы**» («Камус-наама»), канжа – кит. трубка курительная (КОС).

Луңтуң – (в эпосе) старшина китайского селения (КОС), **луңтуң** – округдук губернатор, аскер губернатору. Кыт. «**дутун**», «ду»- чоң район, «**туң**» - башкаруу («Камус-наама»).

Шуру, отогот, маржан таш,

Луңтуңдун каны аралаш.

Карыпчысын калдайткан,

Калдайдын каны аралаш.

(С. К., «Семетей», I китеп, 78-бет).

Кытай тилиндеги омоним сөздөрдүн бир гана мааниси колдонулган. Мисалы, «Кыргызча-орусча сөздүктө» **диңсе I** тиңсе шишечка, шарик на шапке (у китайских чиновников как знак различия), **диңсе II** синьцз. – тюрьма; карадиңсе – темница, тюрьма без окон) деген маанилерде. Эпосто биринчи мааниси колдонулган.

Алгар атын аргытып,

Алтындуу **диңсе** жаркытып. (С. О., «Манас», IV китеп, 296-бет).

Ак отого, көк **диңсе**

Дал ортодо жаркылдап,

Тоту куштун куйругу,

Аркасын жаап жалпылдап. (С. О., «Манас», IV китеп, 299-бет).

Ушундай эле «Кыргызча-орусча сөздүктө»:

Чампан I – человек, плохо владеющий речью.

Чампан II – «род шомпольного ружья» маанилеринде. Эпосто мунун дагы биринчи мааниси колдонулган. Кытайлар жалпы эле кытай тилин билбегендерди ушундай деп аташкан.

Чалгынды бирге чалсам деп,

Чампандан жылкы алсам деп.

Тек туруп алым бергенче,

Тиштешип жүрүп алсам деп.

(С. К., «Манас», I китеп, 28-бет).

Эпосто кытай тилинен кирген 23 сөз колдонулган. Алардын колдонулуу жыштыгына кайрылсак, биринчи орунда **чоң** лексемасы турат. Ал бардыгы болуп 1124 ирет колдонулган. Анын ичинде С. Орозбаковдун вариантында 172, С.Каралаевдин вариантында 952 ирет колдонулуп, «Манасында» 354, «Семетейде» 405, «Сейтекте» 193 жолу учурайт. Экинчи орунда **туу** лексемасы турат. Ал эпосто жалпы 433 ирет колдонулган. С.Орозбаковдун вариантында 154, С.Каралаевдин вариантында 279 жолу учурап, «Манаста» 98, «Семетейде» 110, «Сейтекте» 71 ирет колдонулган. Колдонулуу жыштыгы боюнча үчүнчү орунда 81 жолу колдонулган **дуу** лексемасы турат. Ал 5 жолу С.Орозбаковдун вариантында, 76 жолу С. Каралаевдин вариантында, анын 9у «Манаска», 30у «Семетейге», 47си «Сейтекке» таандык. Андан кийинки орунда **жамбы** лексемасы, ал эпосто бардыгы болуп 79 ирет колдонулган да, Сагымбайдын «Манасында» 56, Саякбайдын үчилтигинде 23 ирет учурайт.

Мында жогорку жыштыктагы лексемалар жөнүндө маалымат берилди. Ал эми төмөнкү жыштыкта учураган сөздөргө беш иреттен колдонулган **ай жаңжун**, **диңсе**, **шаңшуур** сыяктуу лексемаларды киргизүүгө болот.

Төрт иреттен учураган лексемалар: **луңтуң, сундун, шумбул**; үч иреттен колдонулган лексемалар: **илий, наапа**; эки иреттен колдонулган лексемалар: **тыйтай, дуудуу, чыйтай, шаң**; бир иреттен колдонулган лексемаларга **амбал, диңсе, зундун, зунтуң, инжуу, сундун, самбур, чампан, чанту, чантуу**, сөздөрүн киргизүүгө болот. Мисалдардан көрүнүп тургандай, бир иреттен колдонулган сөздөрдүн көпчүлүгү бир эле сөздүн бир нече фонетикалык варианттары болуп эсептелет.

Кээ бир сөздөр бир гана айтуучунун вариантында жолугат: **ай жаңжуң, даңза, жаңжуң, чампан//чампан** жана башка лексемалар Саякбай Каралаевдин вариантында гана колдонулса, **амбал, диңсе, дуудуу, сундун, самбур, чантуу, шаңшуур** сыяктуу лексемалар Сагымбай Орозбаковдун вариантында гана колдонулат.

С.Каралаевдин варианты боюнча «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпосторун ала турган болсок, булардын ичинен кытай сөздөрү «Манаста» көп учурагандыгын көрөбүз, ал эми «Сейтекте» эң аз колдонулган. Бул эпостун мазмуну менен байланыштуу, башкача айтканда, «Манас» эпосунда кыргыздардын сырткы душмандары кытай, калмактар менен күрөшү, алар менен саясий тыгыз байланышта болгондугу менен шартталат.

Статистикалык маалыматтардын негизинде төмөнкүдөй жыйынтыктарга келдик. «Манас» эпосундагы кытай тилинен кирген сөздөр көлөмү боюнча иран, араб, монгол, тилдеринен кирген сөздөрдөн кийинки төртүнчү орунда. Бул кыргыз тилиндеги жалпы кытай сөздөрүнүн өздөштүрүлүш даражасынын төмөндүгү менен түшүндүрүлөт. Алардын колдонулушу да эки вариантта бирдей эмес, башкача айтканда, кытай сөздөрү С.Орозбаковдун вариантында көп колдонулган, бирок жыштыгы төмөн. Ал эми С.Каралаевдин вариантында аз колдонулса да, алардын жыштыгы жогору.

Кандай болгон күндө дагы кытай сөздөрү кытай элинин коомдук түзүлүшүн, бийлик структурасын, улуттук колоритин, каармандардын кебинин өзгөчөлүгүн берүүчү көркөм сөз каражаттары катары кызмат кылып, эпостун тилинин байлыгын, көркөмдүүлүгүн арттырып турат.

Кытай тилинен кирген сөздөрдүн сандык катышы

Сөз колдонулушу	Бардыгы	С. Орозбаковдун варианты боюнча	С. Каралаевдин варианты боюнча			
			Бардыгы	«Манаста»	«Семет-де»	«Сейтекте»
ай жаң-жуң /01	5	-	5	5		
амбал /01	1	-	-	-	-	-
даңза / 01	16	-	16	12	-	4
даңса /01	1	-	1	-	1	-
диңсе /21	5	5	-	-	-	-
дуу /01	81	5	76	9	20	47
дуудуу /01	2	2	-	-	-	-
жаң-жуң /01	26	16	10	8	2	-
жаңжуң /01	11	-	11	7	3	1
зундуң /01	1	-	1	1		
зундуң /01	2	2	-	-	-	-
зунтуң /01	1	-	1	-	-	-
инжуу /01	1	-	1	-	-	1
илий /01	3	-	3	3	-	-
канжа /01	41	14	27	11	13	3
луңтуң /01	4	-	4	1	3	-
наапа /01	3	3	-	-	-	-
самбур /01	1	1	-	-	-	-
сундуң /01	1	1	-	-	-	-

сундун /01	4	4	-	-	-	-
сундун /01	1	1	-	-	-	-
туу /11	433	154	279	98	110	71
тыйтай /11	2	2	-	-	-	-
чампан /01	1	-	1	-	1	-
чампаң /01	2	-	2	1	1	-
чантуу /01	1	1	-	-	-	-
чантуу /01	1	1	-	-	-	-
чоң /02	1124	172	952	354	405	193
чыйтай /01	2	2	-	-	-	-
шаң /31	2	2	-	-	-	-
шаңшуур /01	5	5	-	-	-	-
шумбул /01	4	-	4	4	-	-

Адабияттар:

1. Бартольд В.В. Тарыхый очерк //Кыргыздар: Түз. К.Жусупов. – Б.: Кыргызстан, 1991. -116-118 бб., 130 б.
2. Котвич В. Исследования по алтайским языкам. – Москва, 1962, 30 б.
3. Супруненко Р.П. Документы об отношениях Китая сенисейскими кыргызами висточниках //Изв. АН Кирг. ССР. Т.5. . – Фрунзе, 1963.
4. Большой китайско-русский словарь. / Под ред. Б.Г.Мудрова. – М.: Живой язык, 2002.
5. Кыргыз тилинин тарыхынан. – Фрунзе: Мектеп, 1990.
6. Карасаев Х.К. Камус-наама. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990.
7. Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. – Фрунзе, 1986.
8. Кытайча-кыргызча сөздүк. /Түз. А.Саспаев. – Бишкек, 2003.
9. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика жана лексикология. – Бишкек: ЖЭКА, 1999.
10. Сыдыков Ж. Байыркы кыргыз эли – кыргыз тили (тарыхый (этно)-лингвистикалык очерк). – Бишкек: Бийиктик, 2002.
11. Осмонов Ө.Ж., Асанканов А.А. Кыргызстан тарыхы. –Б.: Эркин-Тоо, 2001, 876